

مرکز مدیریت حوزه علمیه خراسان
مدرسه علمیه عالی نواب
پایان نامه سطح سه
رشته تخصصی کلام اسلامی

عنوان:

بررسی و تحلیل دیدگاه هفت مفسر قرآن پیرامون عالم ذر

استاد راهنما:

حجت الاسلام و المسلمین حسن نقی زاده (زید عزه)

استاد مشاور:

حجت الاسلام و المسلمین مهدی مقامی (زید عزه)

تدوین و نگارش:

ابوالفضل صالحی خواه

سال تحصیلی ۱۳۹۸-۱۳۹۹

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

*****

تقدیم به

پیشگاه سرور کائنات خاتم انبیاء محمد مصطفی 9 و ائمه هدی 14

که الگوی کامل همه انسان‌ها می‌باشند و به محضر امام رئوف حضرت علی بن موسی الرضا که نعمت قرب جوارش مایه خیر و برکت دو چندان است. و به ساحت مقدس قطب عالم امکان حضرت ولی عصر و همه رهروان واقعی مکتب اسلام که در عرصه احیاء معارف آن خالصانه قدم گذاشته و در این راه رنج‌های فراوانی به جان خریدند...

*****

«مَنْ لَمْ يَشْكُرِ الْمُنْعِمَ مِنَ الْمَخْلُوقِينَ لَمْ يَشْكُرِ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ»^۱

قدر دانی و سپاس

سپاس خدای را که سخنوران در ستودن او و شمارندگان از شمردن نعمت‌های او ناتوانند. و سلام و درود بر پیامبر رحمت و خاندان پاک و مطهر او که وجودمان وامدار وجودشان است.

در این سال‌ها که به مدد الهی و ائمه هدی و فقیق یافتم در حوزه علمیه عالی نواب، مشغول تحصیل و کسب علم باشم؛ لازم است از چهره‌ها و اساتید دلسوز خودم بویژه از اساتید ارجمند **جناب حجه الاسلام و المسلمین حسن نقی زاده و جناب حجه الاسلام و المسلمین مهدی مقامی** که در نگارش این پایان نامه مرا یاری نموده‌اند، قدردانی نموده و از خداوند مَنَّان توفیق روزافزون برای آنان مسئلت دارم.

و همچنین از پدر، مادر و همسر فداکارم که یاور من در راه تحصیل معارف و آموزه‌های دینی بوده‌اند، تقدیر و تشکر نموده و توفیق روزافزون آنان را از درگاه احدیت تمنا دارم.

---

^۱. ابن بابویه، محمد؛ **عیون أخبار الرضا**؛ ج ۲، ص ۲۴.

چکیده

اعتقاد به وجود عالم ذر، ریشه در آیات و روایات اسلامی دارد. از معروف‌ترین مستندهای این باور، آیه ۱۷۲ سوره اعراف است که به نوعی از وجود نشئه‌ای قبل از عالم دنیا حکایت دارد که در منابع روایی شیعه و اهل سنت، تفسیر و تفصیل بیشتری یافته است. مفسران و اندیشمندان اسلامی نیز آراء مختلفی پیرامون عالم ذر مطرح کرده‌اند؛ اما به راستی مراد آیه چیست؟ چه اظهار نظرهایی در تبیین آن عرضه شده است؟ و آیا می‌توان به حقیقت آن نزدیک‌تر شد؟ آراء عالمان و مفسران در این باب مختلف بوده و به‌طور کلی به موافقان و منکران عالم ذر، تقسیم می‌شود. مشهورترین دیدگاه موافقان عالم ذر، اعتقاد به وجود ذری انسان است که با چالش‌هایی چون؛ مخالفت با ظاهر آیه میثاق و استلزام تناسخ مواجه شده است. منکران عالم ذر، نیز دیدگاه‌هایی؛ چون نظریه تمثیل، وحی، برهان عقلی و نظریه فطرت توحیدی را مطرح کرده‌اند. این پایان‌نامه با روش کتابخانه‌ای (استنادی-توصیفی تحلیلی) پس از بررسی دیدگاه‌های هفت مفسر در تبیین عالم ذر و تأمل در آیات و روایات مرتبط با آن و همچنین چالش‌های هر یک از دیدگاه‌ها، نظریه فطرت توحیدی را برگزیده است.

کلید واژه‌ها: عالم ذر، ذریه، عهد الست، میثاق، فطرت.

فهرست مطالب

.....	مقدمه
.....	تبيين موضوع و مسئله
.....	پرسشهای اصلی و فرعی
.....	یکم: سؤال اصلی
.....	دوم: سؤالات فرعی
.....	فرضیه‌ها
.....	فرضیه سوال اصلی
.....	فرضیه های سوالات فرعی
.....	پیشینه تحقیق
.....	ضرورت تحقیق
.....	اهداف تحقیق
.....	کارکردها و آثار تحقیق
.....	نوآوری این تحقیق
.....	روش تحقیق
.....	ساختار تحقیق
.....	مهمترین منابع پژوهش
.....	بخش اول: مفاهیم و مبادی
.....	مفهوم واژه «ذَر»
.....	اصطلاح «عالم ذَر»
.....	مفهوم «ذُریه»
.....	الف-معنای لغوی ذُریه
.....	ب-معنای «ذریه» در قرآن
.....	مفهوم «عهد»
.....	الف-معنای لغوی
.....	ب- «عهد» در قرآن
.....	مفهوم واژه «میثاق»
.....	الف- میثاق در لغت
.....	ب- کاربرد میثاق در قرآن
.....	مفهوم «فِطرت»

- الف- فطرت در لغت.....
- ب- تفاوت فطرت با غریزه.....
- ج- معنای واژه فطرت در قرآن.....
- مفهوم واژه «تفسیر».....
- الف- معنای لغوی.....
- ب- معنای اصطلاحی.....
- ج- کاربرد واژه تفسیر در قرآن.....
- فصل دوم: مبادی.....
- مبحث اول: قلمرو شناخت آیات قرآن.....
- مبحث دوم: ماهیت بحث از عالم ذر.....
- مبحث سوم: اعتبار سنجی روایات تفسیری.....
- مبحث چهارم: معرفی اجمالی تفاسیر هفت گانه.....
- بخش دوم: نظریات مفسران شیعه پیرامون عالم ذر.....
- فصل اول: دیدگاههای موافقان عالم ذر.....
- مبحث اول: دیدگاه ظاهرگرایان.....
- گفتار اول: چیستی عالم ذر.....
- موقعیت مکانی عالم ذر.....
- کیفیت برگرفتن ذریه در عالم ذر.....
- هدف از پیمان در عالم ذر.....
- شاهدان عالم ذر چه کسانی بوده‌اند؟.....
- گفتار دوم: ادله اثبات عالم ذر، طبق دیدگاه ظاهرگرایان.....
- یکم: اثبات عالم ذر از طریق آیات قرآن.....
- الف- آیات دال بر پیمان خاص از پیامبران Δ .....
- ب- آیات دال بر پیمان عمومی.....
- کیفیت استدلال به آیه میثاق.....
- حاصل استدلال.....
- دوم: اثبات عالم ذر از طریق روایات.....
۱. بیان مطلق پیمان در عالم ذر.....
۲. بیان معنای تعهد سپاری در عالم ذر.....
۳. بیان محورهای پیمان در عالم ذر.....
۴. پیمان سپاری ظاهری و منافقانه عدهای در عالم ذر.....

- .....۵. تعهد صادقانه همگان در عالم ذر.....
  - .....۶. میثاق ویژه از پیامبران Δ در عالم ذر.....
  - .....۷. مکان عالم ذر.....
  - .....۸. سرشته شدن فطرت‌ها بر پذیرش توحید در عالم ذر.....
  - .....۹. فراموشی موقف عالم ذر.....
  - .....۱۰. افاضه ادراک در عالم ذر.....
  - .....۱۱. شهود خداوند در عالم ذر.....
  - .....۱۲. فرمان ورود به آتش در عالم ذر.....
  - .....۱۳. نخستین گوینده «بلی» در عالم ذر.....
  - .....۱۴. تشبیه عالم ذر به ظلال.....
  - .....۱۵. نخستین پیمان بر نبوت خاتم‌الانبياء 9.....
  - .....۱۶. راز الفت مؤمنان با یکدیگر.....
  - .....۱۷. اولین بیعت کننده از ملائکه.....
  - .....۱۸. به دنیا آمدن تمام کسانی که در عالم ذر پیمان بسته‌اند.....
  - .....۱۹. شهادت حجر الاسود به پیمان‌سپاری.....
  - .....۲۰. بیان حقیقت انسان با تمثیل.....
  - .....۲۱. آفرینش ارواح قبل از بدن مادی.....
- گفتار چهارم: نقد و بررسی نظریه.....
- محور اول: بررسی دلالت آیه میثاق.....
- مخالفت با ظاهر آیه میثاق.....
- فراموشی عالم ذر.....
- بی فایده بودن پیمان ربوبی.....
- محور دوم: بررسی روایات عالم ذر با قطع نظر از مطابقت با آیه.....
- .....۱. اعتبار سنجی روایات.....
  - .....۲. بررسی دلالتی روایات عالم ذر.....
- محور سوم: اشکالات دیگر بر ماهیت عالم ذر.....
- اشکالات علامه طباطبائی 6 به تقریر مشهور نظریه عالم ذر.....
- گفتار پنجم: پاسخ موافقان وجود عالم ذر به مجموعه اشکالات:
- گفتار ششم: جمع‌بندی نهایی نظریه.....
- مبحث دوم: عالم ارواح.....
- گفتار اول: بیان نظریه.....

گفتار دوم: اثبات نظریه از طریق آیات.....

گفتار سوم: اثبات نظریه از طریق روایات.....

گفتار چهارم: بررسی نظریه.....

مبحث سوم: عالم عقل و مجردات.....

گفتار اول: فلاسفه و عوالم هستی.....

- بیان نظریه.....

گفتار دوم: اثبات نظریه از طریق آیات.....

گفتار سوم: استدلال به روایات.....

حاصل استدلال به آیات و روایات.....

گفتار سوم: بررسی نظریه.....

مبحث چهارم: تفسیر عالم ذر به عالم ملکوت.....

گفتار اول: بیان نظریه و نحوه مطابقت عالم ذر بر ملکوت.....

گفتار دوم: اثبات نظریه.....

گفتار سوم: مقایسه نظریه ملکوت با سایر دیدگاهها.....

گفتار چهارم: بررسی نظریه.....

فصل دوم: دیدگاه‌های منکران عالم ذر.....

مبحث اول: نظریه تمثیل و مجاز.....

گفتار اول: بیان نظریه.....

گفتار دوم: اثبات نظریه.....

گفتار سوم: بررسی نظریه.....

مبحث دوم: دیدگاه برهان عقلی.....

گفتار اول: بیان نظریه.....

گفتار دوم: اشکالات برهان عقلی.....

مبحث سوم: دیدگاه وحی و رسالت.....

گفتار اول: بیان نظریه.....

گفتار دوم: مقایسه دیدگاه وحی با ملکوت.....

گفتار سوم: بررسی نظریه.....

مبحث چهارم: دیدگاه فطرت توحیدی.....

گفتار اول: بیان نظریه.....

گفتار دوم: اثبات نظریه از طریق آیات قرآن.....

گفتار سوم: اثبات نظریه از طریق روایات.....

.....	گفتار چهارم: بررسی نظریه
.....	گفتار پنجم: مقایسه نظریه با دیدگاه وحی و عقل
.....	جمع‌بندی بخش دوم.....
.....	بخش سوم: بررسی دیدگاه مفسران اهل سنت پیرامون عالم ذر.....
.....	فصل اول: دیدگاه‌های موافقان عالم ذر.....
.....	مبحث اول: نظریه ظاهرگرایان.....
.....	گفتار اول: چیستی عالم ذر از منظر مفسران اهل سنت.....
.....	گفتار دوم: آیات مورد استناد اهل سنت.....
.....	گفتار سوم: روایات تفسیری اهل سنت.....
.....	۱. روایات تعیین سعادت و شقاوت انسان.....
.....	۲. روایات حاکی از پیمان منافقانه.....
.....	۳. روایات حاکی از تعیین مقدرات.....
.....	گفتار چهارم: مقایسه نظریه از منظر مفسران شیعه و اهل سنت.....
.....	گفتار پنجم: بررسی نظریه.....
.....	مبحث دوم: عالم ارواح.....
.....	گفتار اول: بیان نظریه.....
.....	گفتار دوم: استدلال به آیات.....
.....	گفتار سوم: اشکالات نظریه.....
.....	فصل دوم: دیدگاه‌های منکران عالم ذر.....
.....	مبحث اول: دیدگاه تمثیل.....
.....	گفتار اول: بیان نظریه.....
.....	گفتار دوم: اشکالات نظریه.....
.....	گفتار سوم: مقایسه نظریه، از نگاه مفسران شیعه و اهل سنت.....
.....	مبحث دوم: نظریه برهان عقلی.....
.....	گفتار اول: بیان نظریه.....
.....	گفتار دوم: اثبات نظریه.....
.....	گفتار سوم: اشکالات نظریه.....
.....	مبحث سوم: نظریه وحی.....
.....	گفتار اول: بیان نظریه.....
.....	گفتار دوم: اشکالات نظریه.....
.....	مبحث چهارم: فطرت توحیدی.....

- ..... گفتار اول: بیان نظریه
- ..... گفتار دوم: اثبات نظریه از طریق آیات
- ..... گفتار سوم: اثبات نظریه از طریق روایات
- ..... گفتار چهارم: مقایسه نظریه از نگاه مفسران شیعه و اهل سنت
- ..... گفتار پنجم: بررسی نظریه
- ..... نظریه مختار (بهترین قول در مسأله)
- ..... جمع بندی بخش سوم
- ..... نتیجه گیری
- ..... الف) کُتب فارسی:
- ..... ب) کُتب عربی:
- ..... ج) پایان نامه ها:
- ..... د) مقالات:
- ..... ه) پایگاه های اینترنتی:

تبیین موضوع و مسئله

یکی از آموزه‌های مهم قرآنی و روایی که از دیرزمان تاکنون، محل بحث و نظر اندیشمندان اسلامی است، وجود عالمی قبل از نشئه دنیاست که از آن به «عالم میثاق»، «عالم عهد»، «عهد الست» یا «عالم ذر» تعبیر شده است؛ در آیات و روایات فراوان و در اکثر موضوعات اعتقادی؛ مثل ابواب توحید، نبوت، امامت؛ درباره وجود عوالم سابق بر دنیا، مباحثی مطرح شده است. برخی از عالمان و مفسران قرآن کریم، برای اثبات عالم ذر، به آیاتی از قرآن کریم مخصوصاً «آیه ۱۷۲ اعراف» که به «آیه میثاق» معروف شده است و همچنین به روایات تفسیری که در این باره وارد شده استناد کرده‌اند که طبق آن، خداوند متعال پس از خلقت آدم همه فرزندان و ذریه او را به صورت ذرات ریز و پراکنده از صلب ایشان بیرون آورده و آن‌ها را مورد خطاب خویش قرار داده است؛ سپس آن‌ها هم با مشاهده حقیقت ذات خویش که عین فقر و نیاز بوده است، به عبودیت خویش اقرار و به ربوبیت الهی اعتراف کرده‌اند و بعد هم به صلب آدم بازگشته و سپس در گذر زمان به تدریج به دنیا می‌آیند؛ آن عالم را عالم ذر و آن پیمان را پیمان الست می‌نامند. اما از آنجا که در آیات قرآن، موطن این پیمان سپاری ذکر نشده و همچنین درباره کیفیت اخذ و ظهور ذریه بنی آدم، سخنی به میان نیامده است! در این باب، تفسیرهای مختلفی، ارائه شده است. به راستی موطن اخذ این پیمان الهی چه عالمی بوده است؟ عالم دنیا؟ عالم ملکوت؟ یا عالم دیگر؟ همچنین آیه میثاق حکایت از چه نوع میثاقی دارد؟ تکوینی یا اعتباری؟ و کیفیت ارتباط آن عالم با عالم دنیا چگونه است؟ اینکه آن پیمان ربوبی، چه نقشی در نحوه قرار گرفتن انسان‌ها از جهت زمان و مکان و محیط، در دنیا ایفا نموده است؟

مفسران شیعه، تفسیرهای مختلفی پیرامون آیه میثاق ارائه داده‌اند: گروهی آیه میثاق را حمل بر ظاهر آن کرده و وجود آن عالم را پذیرفته‌اند؛ اما در چستی خطاب الهی اختلاف نظر دارند؛ علامه طباطبایی در «المیزان فی تفسیر القرآن» خطاب را همین انسان‌های مادی و واقعی دانسته و فیض کاشانی در «تفسیر الصافی» خطاب را متوجه موجودات عالم عقلی دانسته است. گروه دیگری از مفسران، از جمله ابوالفتوح رازی در «روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن»، شرف‌الدین عاملی در «فلسفه الميثاق و الولایه» آیه میثاق را حمل بر نوعی از تمثیل کرده‌اند و برخی هم آیه را با موضوع فطرت، منطبق ساخته‌اند؛ مثل آیه الله جوادی در تسنیم (تفسیر قرآن کریم).

مفسران اهل سنت نیز تفسیرهای مختلفی، پیرامون آیه میثاق ارائه داده‌اند: گروهی آیه را حمل بر ظاهر کرده و وجود آن عالم را پذیرفته‌اند؛ مثل طبری در «جامع البیان فی تفسیر القرآن» و فخر رازی در «التفسیر الکبیر». برخی نیز، مثل زمخشری در «الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل و عیون الاقوال فی وجوه التأویل» پیمان را مجازی دانسته

و آیه میثاق را حمل بر تمثیل کرده‌اند. برخی هم آیه را با موضوع فطرت، منطبق ساخته‌اند؛ مثل سید قطب در «فی ظلال القرآن».

هرچه باشد این پایان نامه، با مطالعه هفت تفسیر از آثار شیعه و اهل سنت، به بررسی آرای مفسران شیعه و اهل سنت پرداخته و کوشیده است تا نظریه‌ای را برگزیند که با چالش کمتری روبه‌رو باشد.

پرسش‌های اصلی و فرعی

یکم: سؤال اصلی

حقیقت عالم ذر، از دیدگاه هفت مفسر قرآن (شیخ طوسی، زمخشری، شیخ طبرسی، فیض کاشانی، سید قطب، علامه طباطبائی و آیه الله جوادی آملی) چیست؟

دوم: سؤالات فرعی

۱. نقاط قوت و ضعف (چالش‌های) هر یک از این دیدگاه‌ها چیست؟

۲. بهترین دیدگاه در مسأله کدام است؟

فرضیه‌ها

فرضیه سوال اصلی

از میان تفاسیر هفت گانه، برخی، وجود عالم ذر را انکار کرده و آیات و روایات عالم ذر را برخلاف ظاهر آن، حمل کرده‌اند؛ البته شیخ طوسی در «تفسیرالتیان فی تفسیر القرآن» و شیخ طبرسی در «مجمع‌البیان فی تفسیر القرآن» آیه میثاق را حمل بر وحی و برهان عقلی کرده‌اند. زمخشری در «الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل و عیون الاقاول فی وجوه التأویل» آیه میثاق و روایات عالم ذر را حمل بر نوعی تمثیل کرده است، سید قطب در «فی ظلال القرآن» و آیه الله جوادی آملی در «تسنیم (تفسیر قرآن کریم)» عالم ذر را حمل بر فطرت توحیدی کرده‌اند.

اما برخی به نوعی عالم ذر را قبول کرده‌اند؛ هرچند در تعبیر از آن اختلاف نظر دارند؛ از جمله مرحوم فیض کاشانی⁶ در «تفسیر الصافی» که عالم ذر را همان عالم عقول دانسته و علامه طباطبائی هم در «المیزان فی تفسیر القرآن»، عالم ذر را به عالم ملکوت تعبیر کرده است.

فرضیه‌های سؤالات فرعی

۱- از نقاط قوت دیدگاه‌های موافقان وجود عالم ذر، این است که با ظاهر بسیاری از روایات، سازگاری دارد.

اما عمده اشکال نظریه این است که اولاً: طبق ظاهر آیه، آن پیمان از ذریه و فرزندان بنی آدم گرفته شده است؛ اما طبق

نظر موافقان، این پیمان از ذریه خود حضرت آدم گرفته شده است. ثانیاً: اگر عالم ذر، تحقق یافته است؛ پس چرا انسان‌ها آن عالم را به یاد نمی‌آورند؟ اما از نقاط قوت دیدگاه منکران عالم ذر، این است که از چنبره بسیاری از اشکالات وارده بر وجود عالم ذر؛ مثل به یاد نیاوردن عالم ذر و شبهات جبر و تناسخ، رهایی یافته است؛ اما اشکالات عمده این نظریه این است که اولاً: کلمه «اذ» در آیه میثاق، حکایت از یک عالمی در گذشته دارد. ثانیاً این نظریه با روایات فراوانی که پیرامون عالم ذر وارد شده، مخالف است.

۲- طبق ظاهر آیه خداوند از یک میثاق و پیمان خبر داده است؛ برای مشخص شدن مراد از آن بایستی تفسیری ارائه شود که اولاً: ظاهر آیه میثاق، حفظ شود. ثانیاً: بر نشئه دنیا مقدم باشد. ثالثاً: قابلیت یادآوری و همچنین عمومیت داشته باشد. رابعاً: آن نشئه از ادراک و شعور برخوردار باشد؛ به نظر می‌رسد از آنجا که راه فطرت همه این ویژگی‌ها را دارا بوده و کمترین اشکال نسبت به سائر آراء بر آن وارد است؛ بهترین قول در مساله باشد.

پیشینه تحقیق

با توجه به طرح موضوع در آیات و روایات، مفسران و اندیشمندان اسلامی در آثار و تألیفات خود، به این موضوع پرداخته‌اند؛ از متکلمان شیعه؛ کسانی مثل شیخ مفید در «المسائل السرویه» و شیخ صدوق در «إعتقادات الإمامیه (للسدوق)» و شریف مرتضی در «أمالی المرتضی» به این موضوع پرداخته‌اند. از مفسران متقدم شیعه؛ کسانی مثل شیخ طوسی در «تفسیر التبیان فی تفسیر القرآن» و شیخ طبرسی در «مجمع البیان فی تفسیر القرآن» و از مفسران معاصر شیعه؛ از جمله علامه طباطبائی در «تفسیر المیزان فی تفسیر القرآن» و آیه الله جوادی آملی در «تسنیم (تفسیر قرآن کریم)» هم این بحث را مفصل مطرح کرده‌اند.

مفسران اهل سنت نیز در آثار و تألیفات خود، نسبت به این موضوع مباحثی را مطرح کرده‌اند. به عنوان نمونه؛ می‌توان به طبری در «جامع البیان فی تفسیر القرآن»، زمخشری در «تفسیر الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل و عیون الاقوال فی وجوه التأویل»، سید قطب در «تفسیر فی ظلال القرآن» و فخر رازی در «التفسیر الکبیر» اشاره کرد.

همچنین در این زمینه کتاب‌ها، مقالات و پایان‌نامه‌هایی نیز نوشته شده است: از کتب می‌توان «عالم ذر و عهد عام و عهد خاص: براساس آیات و روایات» نوشته فردین احمدی، «عالم ذر: آغاز شگفت‌انگیز زندگی انسان» نوشته محمد رضا اکبری و «حقیقت عالم ذر» نوشته فاروق صفی‌زاده را نام برد. از مقالات می‌توان به «پیمان الست و نقد

دیدگاه مفسران درباره آیه میثاق « نوشته محمد هادی مفتاح، «نگاهی به عالم ذر» نوشته محمد حسن قدردان قراملکی، «مفهوم و مصداق عالم ذر از دیدگاه صدرالمتهلین شیرازی و علامه طباطبائی» نوشته علی محمد ساجدی و همچنین «حدوث و قدم نفس در آینه قرآن و حدیث» نوشته دکتر حسن نقی زاده اشاره کرد. از پایان نامه ها می توان «بررسی عالم ذر از منظر ثقلین» نوشته آسیه مسعود فر، «عالم ذر در میان مفسران و مطابقت آن با عوالم فیلسوفان» نوشته محمد مهدی صدوق زاده و «عالم ذر در حکمت متعالیه»؛ نوشته سیده صالحه شمسی آشتیانی نام برد. از آنجا که این بحث هنوز دارای ابهامات زیادی بوده و نیازمند بررسی بیشتری است؛ لذا این تحقیق با تبیین هدفمند آراء مفسران اسلامی به دنبال رسیدن به بهترین قول در مساله است.

ضرورت تحقیق

بی شک، تلاش در مسیر ابهام زدایی و شفاف تر شدن آموزه ها و معارف دینی و از جمله بحث از «وجود عالم ذر» که از شئون مباحث توحید و خداشناسی است، وظیفه ای است که بر دوش پژوهشگران عرصه دین شناسی سنگینی می کند و این نوشتار گامی در این مسیر برداشته است؛ همچنین با توجه به اینکه تاکنون در اثبات و انکار عالم ذر، از سوی اندیشمندان اسلامی، تفسیرهای مختلفی ارائه شده است؛ پی بردن به حقیقت آن نیاز به شفافیت بیشتری دارد و نیازمند بحث بیشتری در محافل علمی و پژوهشی است.

اهداف تحقیق

تبیین آیات و روایات پیرامون عالم ذر که در معارف دینی مطرح شده است.

بررسی نظریات مفسران شیعه، پیرامون عالم ذر

بررسی نظریات مفسران اهل سنت، پیرامون عالم ذر

تبیین بهترین نظریه در مساله مورد بحث

کارکردها و آثار تحقیق

برای استفاده طلاب و دانشجویان در موضوعات اعتقادی

رفع شبهات پیرامون عدل الهی و جبر و اختیار انسانها

پاسخگویی به پرسش های اجتماعی پیرامون عالم ذر

روشن تر شدن برخی از مفاهیم قرآنی

نوآوری این تحقیق

مقایسه نظریات مفسران شیعه با اهل سنت

ارائه ساختار نظام‌مند و منسجم با توجه به آراء مفسران و اندیشمندان اسلامی

بررسی جامع تر آیات و روایات، نسبت به پژوهش‌های دیگر

روش تحقیق

روش تحقیق کتابخانه‌ای (استنادی-توصیفی تحلیلی) است. نویسنده پس از مراجعه به کتب تفسیری و حدیث و کلامی، متونی را که به نوعی با مبحث «عالم ذر» مربوط می‌شوند را بازایی نموده است و آراء اندیشمندان فریقین را در این خصوص استقراء و استناد و استدلال‌های عقلی و نقلی آنان را مورد نقد و بررسی قرار داده است.

ساختار تحقیق

این پایان نامه شامل یک مقدمه و سه بخش است. مقدمه شامل: تبیین موضوع و مسئله، پرسش‌ها، ضرورت، پیشینه، کارکردها، نوع آوری، روش و اهداف تحقیق است. بخش اول، شامل مفاهیم و مبادی است. در بخش دوم، نظریات مفسران شیعه، طی دو فصل بیان شده است: در فصل اول، نظریه ظاهرگرایان، عالم ارواح، عالم عقول و عالم ملکوت مطرح شده است. در فصل دوم، نظریه تمثیل، وحی، برهان عقلی و فطرت توحیدی، همراه با ادله قرآنی و روایی آنان، مورد بررسی قرار گرفته است. در بخش سوم نیز، نظریات مفسران اهل سنت، طی دو فصل، ارائه شده است: در فصل اول، نظریه ظاهرگرایان و عالم ارواح، ارائه شده است. در فصل دوم، نظریات تمثیل، وحی، برهان عقلی و فطرت توحیدی، همراه با ادله قرآنی و روایی آنان، مورد بحث و بررسی واقع شده است.

مهم‌ترین منابع پژوهش

از آنجا که بیان دیدگاه همه مفسران اسلامی در این مجال میسر نیست؛ نظریات مفسران با تأکید بر هفت تفسیر که عبارت‌اند از: «التبیان فی تفسیر القرآن»، «مجمع البیان فی تفسیر القرآن»، «تفسیر الصافی»، «المیزان فی تفسیر القرآن»، «تسنیم (تفسیر قرآن کریم)»، «الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل و عیون الاقاویل فی وجوه التأویل» و «فی ظلال القرآن» بیان شده است.

بخش اول: مفاهیم و مبادی

فصل اول: مفاهیم

از آنجا که در این نوشتار واژگانی چون؛ عالم ذر، ذریه، عهد، میثاق و فطرت مطرح شده؛ لازم است به مفهوم هر کدام از این واژگان پرداخته شود تا معلوم شود چه معنایی در میان نظریه‌هایی که بیان خواهد شد، مورد نظر است.

مفهوم واژه «ذَر»

دانشمندان لغت، معانی مختلفی برای واژه «ذَر» بیان کرده‌اند که عبارتند از: مورچه‌های بسیار ریز، گرفتن چیزی و پاشیدن آن، جدا کردن چیزی و نمایان شدن.^۲

ابن منظور می‌نویسد: ذر: «ذَرَّ الشَّيْءُ يَذُرُّهُ»؛ یعنی گرفتن چیزی با اطراف انگشتان و پاشیدن آن بر چیزی؛ مانند پاشیدن نمک بر نان، همچنین به اجزاء بسیار ریز غبار که در شعاع آفتاب دیده می‌شوند، «ذر» می‌گویند و مفرد آن «ذره» است.^۳ زبیدی در این باره می‌نویسد: الذر: «صغار النمل»؛ به معنای مورچه‌های بسیار ریزی است که به زحمت دیده می‌شوند؛^۴ همان‌طور که در وصف باری تعالی آمده است: «لَا يَعْزُبُ عَنْهُ قَطْرٌ- الْمَاءِ ... وَ لَأَ مَقِيلُ الذَّرِّ فِي اللَّيْلَةِ الظُّلْمَاءِ» در این خطبه، کلمه «الذر» به معنای مورچه‌ی ریز است.^۵ مرحوم مصطفوی می‌نویسد: اصل آن به معنای نشر دادن چیزی با ظرافت و لطافت است؛ بنابراین «ذَر» به معنای مورچه ریزی که از لانه‌اش خارج می‌شود و در زمین پراکنده می‌گردد؛ از مصادیق این اصل است.^۶ برخی نیز معنای نشر را جزو معنای مجازی آن دانسته‌اند: «ذَرَّ اللهُ الخلق في الارض»؛ یعنی آنها را منتشر ساخت؛^۷ بنابراین با توجه به کتب لغت، معنای اسمی واژه «ذر» عبارت

^۲ زبیدی، محمد؛ *تاج العروس من جواهر القاموس*، ج ۶، ص ۴۳۵.

^۳ ابن منظور، محمد؛ *لسان العرب*، ج ۴، ص ۳۰۳-۳۰۴.

^۴ زبیدی، محمد؛ *تاج العروس من جواهر القاموس*، ج ۶، ص ۴۳۵.

^۵ نهج البلاغه، خطبه ۱۷۶؛ «شماره قطرات آب و محل استراحت مورچگان ریز در شب تاریک بر او مخفی نمی‌ماند».

^۶ مصطفوی، حسن؛ *التحقیق فی کلمات القرآن الکریم*، ج ۳، ص ۳۰۷.

^۷ زبیدی، محمد؛ *تاج العروس من جواهر القاموس*، ج ۶، ص ۴۳۶.

است از مورچه‌های کوچک و ریز^۸ و همچنین نسل^۹. و معنای مصدری واژه «ذر» از فعل «ذرت» به معنای گرفتن چیزی با اطراف انگشتان و پاشیدن آن بر چیزی^{۱۰}.

اصطلاح «عالم ذر»

بر اساس آیات و روایات روح انسان قبل از این که به عالم دنیا و بدن انسان تعلق گیرد، عوالمی را طی کرده و متحمل معارف و حقایقی شده است که همه این مراحل در سرنوشت دنیوی و اخروی او موثر بوده است؛ در یکی از این عوالم روح انسان به بدن ذری تعلق گرفته است که از آن به «عالم ذر» تعبیر شده است. درباره علت نام گذاری عالم ذر، چند وجه بیان شده است که عبارت‌اند از:

وجه اول: به دلیل این که در آن عالم، ذریه بنی آدم از پشت آدم به شکل ذرات ریزی خارج شده‌اند و با همان حال با خداوند پیمان بستند، به آن عالم ذر گفته‌اند.^{۱۱} وجه دوم: به دلیل این که انسان‌ها در آن عالم، در مقابل عظمت مقام الهی، حقیر و کوچک بوده‌اند به آن عالم ذر گفته‌اند؛ زیرا همه مخلوقات در هر عالمی که باشند، همواره نسبت به مقام الهی حقیر و کوچک هستند.^{۱۲}

وجه سوم: علت نامگذاری آن عالم به عالم ذر، به جهت کثرت و بی شماری ذریه بنی آدم بوده است؛ زیرا در زمانی که با خداوند پیمان بسته‌اند بی شمار بوده‌اند. لذا علامه طباطبائی نیز تشبیه «ذریه» به «ذر» در روایات را به جهت کثرت ذریه دانسته و معتقدند که کوچکی حجم مراد نیست و از آنجا که در روایات این تعبیر زیاد تکرار شده است از آن به عالم ذر تعبیر کرده‌اند.^{۱۳} لازم به ذکر است که عالم ذر در بین مفسران و اندیشمندان اسلامی دارای اسامی دیگری نیز هست که عبارتند از: «عالم میثاق»، «عالم قالوا بلی» و «عهد الست».^{۱۴}

^۸. جوهری، اسماعیل؛ *الصحاح: تاج اللغة و صحاح العربیة*، ج ۲، ص ۶۶۳.

^۹. فیومی، احمد؛ *المصباح المنیر فی غریب الشرح الکبیر*، ج ۱، ص ۲۰۷.

^{۱۰}. فراهیدی، خلیل؛ *کتاب العین*، ج ۸، ص ۱۷۵.

^{۱۱}. قدردان قراملکی، محمد حسن؛ *کلام فلسفی*، ص ۷۶.

^{۱۲}. سبزواری، حاج ملاهادی؛ *شرح الاسماء*، ص ۱۹۰.

^{۱۳}. طباطبائی، محمدحسین؛ *المیزان فی تفسیر القرآن*، ج ۸، ص ۳۲۴.

^{۱۴}. نوائی، محمد رضا؛ *ارتباط با عالم ذر، تمثیل یا حقیقت*، ص ۱۶.

مفهوم «ذریه»

الف- معنای لغوی ذریه

در لغت، معانی مختلفی برای واژه «ذریه» بیان شده است: مرحوم مصطفوی در این باره می‌نویسد: ذریه، به کلمه «الذره» نسبت داده شده است و به معنای آن چیزی است که پاشیده و پراکنده شده است. «یاء» در «الذریه» یاءِ نسبت و «تاء» علامت تأنیث به اعتبار کثرت و جماعت است.^{۱۵} فخرالدین طریحی آن را اسمی دانسته که همه نسل انسان از پسر و دختر در آن جمع می‌شود.^{۱۶} اما اصل و ریشه «ذریه» چیست؟ برخی ریشه آن را از «ذراً الله الخلق» به معنای خلقت و آفرینش دانسته که حرف همزه، حذف شده و همزه تبدیل به «یاء» شده است؛ مانند: «نبی».^{۱۷} آقای سبحانی ریشه آن را از «ذرو» به معنای تفرق و پراکنده ساختن گرفته است و از آنجا که خداوند فرزندان آدم را در زمین پراکنده ساخته است به آنان ذریه گویند.^{۱۸} اما مرحوم مصطفوی ریشه آن را از «ذر» به معنای موجودات بسیار ریز دانسته است؛^{۱۹} همانطور که طبق آیه میثاق «وَإِذْ أَخَذَ رَبُّكَ مِنْ بَنِي آدَمَ مِنْ ظُهُورِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ وَأَشْهَدَهُمْ عَلَىٰ أَنفُسِهِمْ أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ قَالُوا بَلَىٰ»^{۲۰} خداوند خلق را از صلب آدم بیرون آورد؛ در حالی که همانند ذره بودند و آنان را بر خودشان شاهد گرفت و فرمود: آیا من پروردگارتان نیستم؟^{۲۱}

^{۱۵}. مصطفوی، حسن؛ *التحقیق فی کلمات القرآن الکریم*، ج ۳، ص ۳۰۷.

^{۱۶}. طریحی، فخرالدین؛ *مجمع البحرین*، ج ۳، ص ۳۰۸.

^{۱۷}. ازهری، محمد؛ *تهذیب اللغة*، ج ۱۴، ص ۲۹۱.

^{۱۸}. سبحانی، جعفر؛ *مفاهیم القرآن*، ج ۱، ص ۷۸.

^{۱۹}. مصطفوی، حسن؛ *التحقیق فی کلمات القرآن الکریم*، ج ۳، ص ۳۰۷.

^{۲۰}. اعراف، آیه ۱۷۲؛ «و (به خاطر بیاور) زمانی را که پروردگارت از پشت و صلب فرزندان آدم (Q)، ذریه آنها را برگرفت؛ و آنها را گواه بر خویشتن ساخت؛ (و فرمود): «آیا من پروردگار شما نیستم؟» گفتند: «آری، گواهی می‌دهیم!».

^{۲۱}. ازهری، محمد؛ *تهذیب اللغة*، ج ۱۴، ص ۲۹۱.